

Szerzők, szerepek, szempontok

1. A PETŐFI-KUTATÁS HELYZETE A RENDSZERVÁLTÁS ELŐTT ÉS UTÁN

Ismeretes, hogy a magyar irodalmi diskurzusban Petőfi Sándor alakja, élete és költészete, rögtön a költő halála után kezdődően, folyamatosan központi szerepet vitt, s a róla szóló emlékezéseknek, megemlékezéseknek, leírásoknak, kritikáknak terjedelme már a 19. század végére beláthatatlanul hatalmas volt, ugyanakkor azonban az is kijelenthető, hogy a Petőfit elemző tudományos tanulmányok aránya e végtelen irodalomban csekélynek mondható. S mindez akkor is igaz, ha tudomány néven nem a mai értelemben vett szakmaiságot hívjuk (hiszen a század legutolsó évtizedeiig tudománynak minősültek nemcsak az oly leírások, mint amilyeneket Gyulai Pál, Erdélyi János vagy Salamon Ferenc történelem-

ként, jellemrajzként vagy kritikaként írtak, hanem az ezeknek kritikájaként is felfogható Meltzl Hugó féle, sajnos végig nem vitt vitairat is, továbbá az emlékezésedek is, mint pl. Jókai Mór Petőfit tárgyazó életrajzi leírásai – szembeállítva mondjuk Zilahy Károlynak vagy Vadnai Károlynak és másoknak Petőfit idéző regényes anekdota-gyűjteményeivel); s csak a századforduló táján vált el élesen a forrásadatokra épülő leírás tudományosságra (Havas Adolf kritikai kiadásával, Ferenczi Zoltán gondosan adatolt életrajzával, Endrődi Sándor *Petőfi napjai* című forráskiadványával, Riedl Frigyes minuciózus szövegelemzésre épülő interpretációjával), a továbbra is elsősorban jellemrajzot célzó, ma úgy mondanánk, eszmetörténeti irányultságú esszéktől (amelyeknek legjelentősebb példái Palágyi Menyhértnek, Barabás Ábelnek, esetleg Kacziány Gézának Petőfi-könyvei voltak).

Ajánlott olvasmány: *Petőfi Sándor emlékezete*. Szerk.: Margócsy István. Osiris Kiadó, 2022. Előszava: Margócsy István: *Petőfi Sándor fogadtatástörténete*.

A huszadik század első felében a helyzet erőteljesen megváltozott: Horváth János hatalmas könyve, amely önálló alap kutatásokra építve dolgozott ki egy új (és újszerű) Petőfi-képet és irodalomtörténeti fejlődési sort, évtizedekre meghatározta, s bizonyos értelemben le is zárta a tudományos Petőfi-kutatás fő irányvonalait; könyvének súlya és megérdemelt tekintélye oly erős volt, hogy vitájára (vagy szelídebben szólva: recepciójára) nem is került sor, hacsak Szabó Dezsőnek pamfletjét nem tekintjük ennek; mellette önálló és érdemleges tudományos teljesítményként talán egyedül Kornis Gyulának filozofikus tanulmánya, a *Petőfi pessimismusa* említhető. Az irodalmi diskurzusban azonban elsősorban az esszéisztikus, kutatásokra nem, legfeljebb újraértelmezésekre építő esszé-kultúra Petőfi-képe játszott domináns szerepet: az Ady-Babits vita igen hosszú időre rögzítette a Petőfi-kép poláris kettősségét, azok az összefoglalások pedig, amelyek a két háború között megszülettek, nem önálló, s nem alap kutatások alapján fogalmaztak, hanem a már meglévő tudományos anyagot értelmezték át a maguk, sokszor ideologikus elképzeléseik alapján: Szerb Antal Horváth János képét vette át és dekonstruálta (vagy inkább: ironizálta át), Illyés Gyula nagyhatású életrajzi könyve, szívesebben mondanám: regénye,

pedig tulajdonképpen Ferenczi Zoltán életrajzát írta át, egyszerre erősen megsűkítve s megbővítve, a népi írók baloldali ideológiáját affirmálandó.

*

A 20. század közepétől, a szocialista kultúrpolitika diktatorikus törekvéseinek következtében a Petőfi-kutatás is központosított irányítás alá került. A kommunista elkötelezettségű irodalompolitika, Révai József és Horváth Márton vezetésével rögtön a hatalomátvétel pillanatában kiadta a jelszót: *Lobogónk, Petőfi!*, amelyet nemcsak a szépirodalomnak, hanem az irodalomtudománynak területére is kiterjesztettek, s a tudománynak elsőrendű feladatává tették, hogy szakmailag igazolják az eredetileg politikai jelszóként megfogalmazódott Petőfi-Ady-József Attila irodalmi fejlődés-vonalat. E jelszó egyrészt követni, de persze radikalizálni kívánta volna a 20. század eleje óta élő baloldali-politikus Petőfi-kép hagyományát, de a tudományt illetően egyértelműen Horváth János koncepciójának revíziójára szólított fel (mint ismeretes, Révai komolyan tanulmányozta volt a Horváth-monográfiát), aminek következtében teljes mértékben átalakult a 19. századi irodalomnak eddig elfogadott fejlődésmenete, amely Horváth János elképzelése szerint a század második felében, a nem-

zeti klasszicizmusban, azaz Arany János és Gyulai Pál irodalmiságában teljesedett volna ki, s mintegy ellenkonceptióként olyan 19. századi kép lett uralkodóvá, amelynek központi figurája (és mintegy szervező ereje) Petőfi Sándor lett volna: minden út Petőfihez vezetett, a halála utáni történések pedig csak a vele való összehasonlításban nyertek értelmezést, s többnyire leértékelést (amint a filozófus Fehér Ferenc nyíltan is kimondta: „a »szent« magyar irodalom a segesvári csatatéren elesett, és teljes nagyságában csak a fiatal Ady publicisztikájában és első érett kötetében támadt fel”). E központi szerep oly túlsúlyhoz vezetett, hogy a nagy összefoglaló irodalomtörténetekben, a Bóka–Pándi-ban és a Spenótban egyaránt Petőfinek viszonylag rövid életpályája és nem nagy terjedelmű életműve nyerte a legerjedelmesebb leírásokat.

Petőfi szerepének ideológiai felnagyításának a marxista ideológia szempontjából természetesen megvolt a relatív létjogosultsága: bár nem ő volt a maga korában az egyetlen olyan költő, aki részt vállalt a politikai és forradalmi küzdelmekben, de abban egyedüli volt, hogy – legalábbis érdeklődésének egy szakaszában – erőteljes kapcsolódást mutatott a szélsőbaloldali-ként jellemezhető eszmék iránt; ám az minden szempontból csak erős túlzásként, sőt – a marxista törté-

nészek szempontjából is – torzításként értelmezhető, hogy Petőfi lett az 1848–49-es történeti-politikai-szabadságharcos történéseknek is a mércéje, akinek az események forगतagában mindig is csak igaza lehetett. S e forradalmár-szerep túlbecslésének és túlértékelésének az a következménye is meglett, hogy átalakult a költőszerep modellje is: a költészet, mutatis mutandis, a forradalmisággal lett egyenértékű (gondoljunk csak Sőtér István hatalmas Petőfi-pályaképe: *A költészet forradalmától a forradalom költészetéig*), s a költői műveknek értékmérőjeként a bennük megjelenő társadalmi kérdések fontossága és derekassága, osztályharcos szempontból minősíthető állásfoglalása funkcionált, s nemcsak akkor, amikor a költő valóban felvetett társadalmi-politikai kérdéseket is, hanem olyan esetekben is, amikor a költő egyértelműen magánéleti kérdések megverselésére vetemedett. Az ily értelmezés iskolapéldája lehet Pándi Pál leírása a szerelmi költészet értékelését illetően. Ő a *Szeptember végén* kapcsán ily fejtegetésekbe bonyolódott: „Ahogy Petőfi a szerelemről gondolkodik és érez, abban éppúgy a forradalmi egyéniség fejeződik ki, mint a tájversekben vagy a jellemképekben. Nyíltság, dinamika, feltétlenség, vállalkozó szenvedély jellemzi ezeket a gondolatokat, párosulva a népi erkölcs tisztaságá-

val, felelősségtudásával. Az a filozófiája a szerelemnek, amely Petőfi verseiből kibontakozik, nem más filozófia, mint a plebejus demokrátaé” – nem is gondolván arra, hogy az általa használt kategóriák nem minden olvasó számára egyértelműek. E forradalmárváltó-modell természetesen hozta magával a Horváth János-i szerepjátszás-elmélet felülvizsgálatának igényét is (Pándi Pál első nagy könyve teljes egészében e törekvésnek van szentelve) – hiszen egy forradalmár nyilvánvalóan nem játszhat szerepet (amint Pándi fogalmazott: „...hivatkozva a költő természetességére, közvetlenségére, sokszor hangoztatott őszinteségére, sőt vallomásaira is, amelyek 'szerep' helyett élményről adnak számot”, úgy kell látnunk, hogy „nemcsak játszotta, hanem meg is élte, meg is alkotta szerepeit”). A szerepjátszás-elmélet bírálatainak nagy paradoxona azonban az volt, hogy a bírálók (nemcsak Pándi!) ugyanazzal a mára már érvényét veszített 19. századi lírafelfogással operáltak, mint Horváth János, s az alkotó lelkének feltételezett, illetve biztosra kikövetkeztetett élményi őszinteségét és hiteles igazságát tették meg értékmérőnek, csak éppen máshol húzták meg az őszinteség határait: míg Horváth csak lassú fejlődés után, sok szerep kipróbálása után juttatja el Petőfit az „igazi Petőfi” őszinte állapotába, addig Pándi

számára akár már az aszódi kisdiákban is ott rejlik a majdani plebejus demokrata forradalmár tartása, s így számára Petőfinak minden gesztusa őszintének és élményalapúnak minősül, aminek alapján a szerep kategóriája egyszerűen elesik („a szerepjátszó hajlandóság volta-képpen csak az okozatok egyike, a lírai realizmus expanziójának eszköze és eredménye”). Pándi – és a marxista korszak több jeles kutatója – nem foglalkozott sem líraelméleti, sem narratológiai kérdésekkel, s a költői megnyilvánulásoknak a személyiséggel való összefüggéseit oly közvetlennek tételezte, hogy többnyire nem is tett különbséget az életrajzi Petőfi és a költő Petőfi gesztusai között, s a teljes analógiát legfeljebb – ortodox marxista tételt alkalmazva – a valóság objektív működése által látta korlátozhatónak (a *János vitéz* „líraisága tehát ikerforrásokból táplálkozik: Petőfi egyéniségéből, az alapeszme dinamikájából, a plebejus felemelkedés vágyából, a nép és népmesei világ bensőséges, otthonos ismeretéből”; „Semmi kétség afelől, hogy *Az apostol* hőségének, Szilveszternek a szellemében és jellemében Petőfi a saját forradalmi hitét és közérzetét fejezte ki. Ezt a 'kifejezést' nemcsak a Petőfire emlékeztető életrajzi mozzanatok hitelesítik, hanem mindezekelőtt Szilveszter és Petőfi eszméinek, szenvedélyeinek azonossága”).

Miközben úgy látszott, hogy a marxista Petőfi-kép kialakítása állandó vita szituációjában zajlik, azt is érzékelt lehetett, hogy a kutatás rendkívül sok mozzanatban kapcsolódik az irodalomtörténetírás eddigi hagyományaihoz. Megmaradt a nagy nemzeti narratíva egyenes vonalú fejlődéstörténetének víziója – csak a nemzeti princípium, vagy a nemzeti klasszicizmus kibontakozása helyett (persze megszüntetve megőrizvén a nemzeti elv jelenlétét is) a társadalmi fejlődés és az osztályharc demiurgikus mozgatóját tételezték fel, s Petőfinak szerepét abban látták, hogy a szocialista jelen előfutáraként, mintegy jósaként funkcionált; megmaradt a százéves hagyományra visszanéző, de Horváth Jánosra is jellemző éles romantika-ellenesség (még Martinkó András is azt írja, hogy *A hóhér kötele* némely romantikus túlzását csak undorral szemlélhetjük), csak a romantikát nem az egészséges magyar nemzeti jellegnek vagy a nemzeti klasszicizmus józan ízlésének nevében utasították el, hanem a valóság realista látásának ígézetében. Petőfi tagadhatatlan romantikus vonásait és gesztusait tehát úgy kellett átértelmezni, hogy beléjük a romantikának meghaladása is belelátható legyen (ez az elképzelés a korszak valamennyi jelentős Petőfi-kutatójánál megtalálható, s nemcsak a párthű marxistáknál; anélkül, hogy tisztázták volna, mi is következik a

romantika után), s a nemzeti klasszicizmus ízléskategóriájának mintegy átmentéseként így kellett megszűlni a lírai realizmus sokat tárgyalt, de elfogadhatóvá soha nem rögzített kategóriáját (amelynek abszurditását az is jellemezheti, hogy elhangzott róla: eszméje kizárólag a magyar irodalomban, s ebben is csak Petőfi-Arany-Tompa költészetében öltött testet). Ugyanígy a 19. századra visszanyúló hagyomány folytonosságát mutatta a népies Petőfi dominanciájának erőltetése a népiességnek erőteljes átideologizálásával: a népiesség e téren lényegében azonosítva lett a politikailag értett plebejus demokracizmus poétikai megvalósulásával.

Megmaradt a régi Petőfi-képből az egyéniségközpontú szemlélet – a leírások többsége egységes portrét kívánt rajzolni Petőfiről (még a marxistának nem nevezhető Németh G. Béla leírásainak esetében is), s sem arról nem vett tudomást, hogy Petőfi egész (rövid) életpályája során állandóan alakította s változtatta költői stratégiáját és poétikáját, ezért egységesnek, homogénnek egyáltalán nem tekinthető, sem pedig arról, hogy Petőfi pályája brutálisan megszakadt, s semmiféle „betetőzés” nem ért el – a leírások többsége, amely Petőfi fejlődését tárgyalta, célelvű stratégiát követett, s a pálya korábbi szakaszait mint előjátékot fogta fel, a pálya végét tekintve költői beteljesülésként, eltekintvén

mindazon színvonalingadozástól, s poétikai – sokszor újító jellegű – változatoktól, amelyeket a kései versek felkínáltak. Horváth János az utolsó szakasznak „szabad ihleteit” tekintette a legnagyobb teljesítményként (bár a „szabad ihlet” kategóriáját nem fejtette ki, s valószínűleg csak a számára nem rokonszenves politikai költészet szünetelését értette rajta), Pándi Pál és a marxista értelmezők pedig a forradalmár költő odaadó elvi elkötelezettségét s önfeláldozó szerepvállalását minősítették a pályácsúcsának (csak Kerényi Ferenc 21. században megfogalmazott pályaképe mondta ki, hogy a 48–49-es költészet egésze nem tekinthető sem csúcsteljesítményként, sem betetőzőként). Emiatt olyan súlyos kérdéseknek tárgyalására nem került sor, mint pl.: milyen lett volna vajon a Petőfi által tervezett Dózsa-eposz? hová futott volna ki a nagyon érdekesen indított *Lehel vezér*-eposz? – s mindezeknek vajon milyen lehet az eszmei és poétikai viszonya az elkészült *Az apostolhoz?* Mindennek következménye lett (vagy maradt?) az életrajz és művek egymásra olvasása, ami az esetek többségében úgy működött, hogy a költői művek interpretációs nehézségeit az életrajzi problémák és a politikai változások segítségével próbálták eliminálni, s egy kikövetkeztetett szerzői szándék dominanciája segítségével éltek (vagyis nagyon sokszor: ezek alkal-

mazásával mentegették a problematikus vagy problematikusnak tűnő szövegeket). Petőfi pályaképének (bizonyos értelemben) üdvtörténeti jellegű célelvősége oly erősen (is) hatott, hogy a cél eléréshez vezető út esetleges állomásai önálló értelmezésre majdhogynem méltatlannak bizonyultak; amint Tóth Dezső írta a szerinte nem jelentős mű, *A hóhér kötele* kapcsán: „vizsgálata sem lehet szokványos szépirodalmi szempontú elemzés. A mű sajátos jelentősége arra indít, hogy mint Petőfi emberiköltői, világnézeti fejlődésének *documentumát* vegyük szemügyre”.

Ez az egyéniségközpontú, folyamatosan igazolásra törő irodalomszemlélet számtalan szálon kapcsolódott a már több mint százéves Petőfi-kultusz rituális rendjéhez is: a kivételesnek tekintett Petőfi tárgyalása rendre a történeti és irodalomtörténeti kontextus mellőzésével zajlott (a kontextus legfeljebb oly értelemben jött számításba, amennyiben Petőfi *meghaladta*), s Petőfinek és életművének gáncstalansága és kritizálhatatlansága lett a diskurzus fő mozgatója. A marxista Petőfi-kép sérthetlensége a nagyon fontos, kanonikus szempontból érinthetetlen „útitársnak”, Illyés Gyulának szeretetteljes elfogultságára emlékeztetett. Ő így fogalmazott: „Petőfiben az a megragadó, hogy jelleme éppúgy ragyog, mint verse. ... Petőfi prókátora leszek, helyreigazító kö-

vetsége e távoli időben. Mosolygok magamon, hogy hasztalan keresek rajta egy porszemnyi foltot is, képzeletem, ösztönöm nyomban lemossa, a ragyogás tökéletes” – Pándi Pál pedig egész könyvet szentelt annak a kérdésnek tisztázására, miszerint Petőfi egyértelműen elfogult nacionalista állásfoglalásai nem a nacionalizmus jegyében, hanem egy univerzálisabban értelmezett plebejus demokrata emberfogalom jegyében kell, hogy magyarázatot nyerjenek. S a Petőfi-kép sérthetlenségére még egy, meglehetősen frivol, példát is hoznánk: Pándi Pálnak két elvtársa, Pálmai Kálmán és Fekete Sándor is említi futólag Berecz Károlynak, Petőfi barátjának azt a kicsit kínos naplóbejegyzését, amelyben Berecz a Petőfivel együtt folytatott kupleráj-látogatásait rögzíti – ám e naplónak közlésére vagy életrajzi, vagy lélektani értelmezésére nemhogy nem tesznek kísérletet, hanem a napló titkosságát hangsúlyozzák (a naplóról máig nem lehet tudni, hol található), s csak a Petőfi-kultusz számára használható mozzanatát emelik ki: a meglátogatott nyilvános hölgy ágya fölött Petőfi arcképe függött...

Petőfi irodalompolitikai túlsúlya természetesen igen pozitívan hatott a filológiai jellegű kutatásokra – a Petőfi-kutatások vezetője és felelőse, Pándi Pál tudta, hogy komoly véleményalkotáshoz filológiai megalapozottságra is szükség van, s ezért tá-

mogatta, vagy eltűrte a Petőfi-filológia kibontakozását: már az is jelentős eredmény volt, hogy az ötvenes évek elején megjelent a kritikai kiadás (sok szempontból bírálható) első három kötete a versekkel Varjas Béla szerkesztésében, de a továbbiakban nagyon gondos kiadások készültek Petőfi további műveiből, továbbá elindult a versek kritikai feldolgozásának új sorozata is, elsősorban Kiss József és Martinkó András gondozásában. Kiss József hihetetlen munkával gyűjtötte össze a Petőfi-Adattár hatalmas anyagát – amely például szolgálhat minden más költői életmű filológiai gondozására is; akkor is, ha az ily típusú adatgyűjtés érvényét valamelyest korlátozza a kontextusoknak mellőzése, s a kultikus szerző köré való kizárólagos csoportosítás dominanciája. Megjelent Hatvany Lajosnak nagyszabású és nagy jelentőségű gyűjteménye a Petőfit érintő emlékezésekből – ezeknek pontosító revízióját is Kiss József végezte el áldozatos munkával a második kiadás számára; nagy kár, hogy ugyanezt a javító szándékú munkát Illyés Gyula könyvét illetően, Illyés Gyula sérthetlensége okán, nem engedték érvényesülni. Megjelent a Petőfi-szótár négy nagy kötete, amely oly nagy hatást tett, hogy nyomában több más írói szótár készült el, s elindult – ígéretesen – Fekete Sándor kísérletében a Petőfi-életrajz új megfogalmazása, amit Fekete, sajnálatos módon, ab-

bahagyott, s más irányú kutatásokba fogott. Igen komoly filológiai eredményeket mutatott fel Martinkó András a Petőfi-kronológia kérdéses mozzanatira mutatván rá, s Fekete Sándornak színeszet-történeti, s a romantikát rehabilitálni próbáló kezdeményei is érdemelnek említést.

A nagy összefoglaló mű, amelyre az irodalompolitikának szüksége lett volna, nem született meg: Pándi Pál a készülő monográfiát csak 1844 határáig írta meg, s az utána következő pályaszakaszt már csak az ideológiai fejlődés szempontjából tekintette át, kizárólag a politikai szempontokat érvényesítvén; ám hatalmi pozíciójából következően ezzel tulajdonképpen gátat vetett esetleg más szempontú Petőfi-interpretációk elé (alighanem ezért fordult a kitűnő Martinkó András is az ideológiailag kevésbé érzékeny prózairodalom, s ezen belül is a prózastílus kérdései felé). Ugyanis ami az ideológiai-interpretációs kérdéseket illette, azon a téren nem működött oly tolerancia, mint az életrajzi vagy a szöveg-filológia terén: Petőfi eszmétörténeti megítélése a legélesebb, átpolitizált vitát eredményezett. A hetvenes évek közepén dúlt, hatalmas indulatokat generáló Petőfi-vita (Pándi Pál, Lukácsy Sándor és Fekete Sándor között) alighanem a magyar irodalomtörténet legterméketlenebb s legeredménytelenebb diskurzusaként minősíthető: egy

olyan költő forradalmiságának forrásvidékét akarták meghatározni, aki teoretikusan roppant keveset nyilatkozott, véleményei majdnem kizárólag költeményeiből rekonstruálhatóak, akinek tájékozódása és olvasmányanyaga nem elsősorban társadalomelméleti jellegű volt, s akinek politikai állásfoglalásai sem voltak oly homogének és kizárólagosak, hogy belőlük egységes rendszer kiolvasható lenne. Ráadásul a vitázók nemigen törődtek azzal, hogy Petőfi megnyilatkozásai lírai költeményben, publicisztikában vagy magánlevélben fogalmazódtak meg – így rekonstrukciónk ma elméleti alapon is erőteljesen megkérdőjelezhető (csak illusztrációként: Martinkó Andrásnak az a szelíd, nyelvtörténetre alapozó véleménye, hogy *A XIX. század költőiben* felhangzó „egyaránt” kifejezés egyáltalán nem biztos, hogy az elosztási javak egalitáriánus felfogását tükrözi, teljesen figyelmen kívül maradt). A vita, amely mintha arról szólt volna, vajon melyik Petőfi-értelmezés lenne aktuálisabb ma, nagyon durva személyeskedéssel zajlott, rendkívül sokra viták nélkülözötte a vélemények analitikus bizonyítását (mindegyik fél részéről) – amit az sem tud felejtetni, hogy a vitát hatalmi szóval zárták le, s Pándi Pálnak azt is sikerült elérnie, hogy ellenfelének, Lukácsy Sándornak nagy vitairata csak a keletkezése után negyedszázaddal jelenhetett

meg (amikor már senkit nem érdekelt, s senki nem olvasta).

S ennek a vitának fényében érthető meg, hogy a hetvenes évek végéig a Petőfi-szakirodalom lényegében „Petőfi-morzsákként” működött (hogy Lukácsy bon-mot-ját idézzem): sok érdekes kezdeményezés született meg, de a határok szigora miatt összefoglalásra nem nyílt lehetőség.

A marxista ellenőrzés enyhülése (valamint Pándi Pál pozícióinak meggyengülése) a hetvenes évek közepétől azt eredményezte, hogy a Petőfi-kutatásban is teret nyertek egyrészt a nem-politikai értelemben vett társadalomtörténeti kutatások (elsősorban Kerényi Ferenc munkáiban, s az általa szerkesztett kritikai kiadás-kötetekben), másrészt megszülettek a strukturalista indíttatású, szövegközpontú, nem pedig tartalmi-ideológiai jellegű elemzések, amelyek az adott műveket nem kizárólag fejlődéstörténeti értékük alapján kommentálták. Szegedy-Maszák Mihály, Szörényi László, Dávidházi Péter, Veres András részletes és árnyalt elemzései új megközelítések lehetőségeit vetették fel – alighanem ezeknek indíttatásán bontakozott ki aztán a rendszerváltás utáni Petőfi-kutatásnak a megelőzőkhöz képest igen erős sokszínűsége.

Mikor az ideológiai kontroll megszűnt, s Petőfinek politikai jelentése és jelentősége is elvesztette

minden aktualitását, a kutatás előtt két nagy feladat állt: egyrészt lebontani a nagy, összmagyarirodalmi egyenesvonalú fejlődésnek narratíváját, másrészt megfosztani Petőfit túlfeszítetten központosított szerepétől, mind a maga történeti korszakát, mind pedig a lírai költő általánosított modelljét illetően. E törekvések során a Petőfi-kérdés köré új kontextusok rajzolódtak ki. Ezeknek csak vázlatos felsorolását kísérelném meg – hiszen ezeknek működése jelenleg is szerencsésen zajlik, ám történeti távlat híján, még nem értékelhető, legfeljebb javallható. Nagy mértékben kibővült a társadalomtörténeti kutatás, mind a korabeli értelmiségi életformákat, megélhetési lehetőségeket és szerepeket, mind pedig a Petőfi-művek befogadási közegét és horizontját illetően; jelentős teret nyertek a kultusztörténeti megközelítések; a közköltészeti kutatások kibontakozása teljesen átírta Petőfinek a népköltészethez és a népiességhez való viszonyát; szövegértelmezési tanulmányok hozták közel Petőfi költészetét a posztmodern kategóriájához; kísérlet történt a romantikus ironia kategóriájának Petőfire is vonatkoztatott alkalmazására; s nagyszabású interpretációs vita bontakozott ki több olyan Petőfi-mű esetében, amelyeknek értelmezése sokáig konszenzuálisnak volt tekinthető (*János vitéz*, *Az apostol*, *Nemzeti dal*, *A Tisza* stb.). S az új

kontextusoknak mintegy összjátékaként fogható fel Kerényi Ferencnek társadalomtörténeti alapozású, de igen sok más szempontot is érvényesítő jelentős műve (*Petőfi Sándor élete és költészete*), amely – paradox módon – tulajdonképpen az első „igazi” monográfia Petőfiről.

Megítélésem szerint az elmúlt negyedszázad színesen kibontakozó tudományos Petőfi-diskurzusa – a fentieknek továbbvitele mellett – több megoldandó feladatot is körvonalaz az elkövetkezendők számára. Társadalomtörténetileg feldolgozandó lenne a korabeli irodalmi élet, mint a társadalmi élet alrendszere, az értelmiségi karrierek lehetőségháloja (médiaszempontból is: színészet, újságírás, szépirodalom, a korabeli kanonizációs mechanizmusok működése, az írói csoportok és viták hatása az érvényesülésben, továbbá a művészi és politikai karrierek érintkezése és kölcsönhatása. Poétikailag, úgy vélem, egészében is újragondo-

landó lenne a magyar romantika történeti szerepe és hatástörténete (ezen belül a romantikus irónia és humor jelenléte és recepciója); radikálisan újragondolandó lenne a mára archaikusnak látszó népiesség történeti kategóriája mind ideológiai, mind pedig poétikai szempontból; Petőfi alakja és műve köré részletesen felvázolandó lenne nemzedékének irodalmisága (mind a költészetet, mind a nagyon elhanyagolt prózairodalmat illetően); megvizsgálandóak lennének összehasonlító szempontból a vátesz-szerep kelet-közép-európai párhuzamai; s feldolgozandó és értelmezendő lenne Petőfi 19. századi nagyszabású és nagyterjedelmű külföldi fogadtatásának tényleges működése is.

S bízom benne, hogy miként a 200 éves Arany-évforduló esetében megtörtént, a Petőfi-évforduló is sok nagyszabású és remek Petőfi-dolgozattal fogja gazdagítani az irodalomtörténeti hagyományt.

2. A LÁTVÁNYOSAN PROPAGÁLT CELEB VAGY A MAGYAR HUMOR HALHATATLAN TEREMTŐJE – JÓKAI MÓR FOGADTATÁSTÖRTÉNETE

„Jókai Mór inkább élvezendő, mint ítéendő”

Erdélyi János, 1855

„angyal volt maga is”

Sőtér István, 1941

„Jókai Mór, aki úgy zenélt, cirpelve úgy beszélt,
mint szalmakalickában rózsapettyes szalmaszőcske,
mint rabtartó kőtorony kőrács-dobozába zárt sárgarigó”

Juhász Ferenc, 2004

Jókai Mór fogadtatástörténete alighanem példa nélkül áll a magyar irodalom hagyománytörténetében: egyrészt mindig, életében is, halála után is bármely korszakban, a legnagyobb elismerés és dicsőítést hangnemében beszéltek róla (miközben minden laudáció tartalmazott valamely távolságtartást, netán fanyalgást is), másrészt pedig mindig, életében is, s a későbbiekben napjainkig is, folyamatosan él a vele s műveivel kapcsolatos éles, nem egyszer durva kritika, a lesajnálás, az elutasítás gesztusa (ami persze szintén mindig úgy érvényesül, hogy minden kifogás dacára is megengedi az írói nagyságnak, az író által betöltött szerepnek néminemű elismerését). Jókai recepciójában a

legszélsőségesebb kijelentések élnek egymás mellett: a legszakmaibbnak tekinthető irodalomtörténeti leírás is átcaphat a kultikus áhítat istenítő retorikájába („még egyszer megteremtette Magyarországot s nem csupán a ’jövő század regényében’ rajzolta olyannak, amilyennek lennie kellett volna. Egy második honfoglalás teljesült be általa: megismertük az ő kegyéből országunk és életünk égi, tündéri mását: a mi múlandó valóságunk felett lebeg az övé, örökkön és változatlanul. Az ünnepi cikkek és méltatások minduntalan nagy ’álmodozóként’, ’varázsos tollú’ mágusként emlegetik – mi úgy érezzük, akaratlanul is kisebbitenők ezzel igazi jelentőségét: inkább a teremtőt csodájuk benne, Isten művének büszke tovább folytatóját, aki méltó lett hőseihez” – Sőtér István, 1941); máshol a kritika szakmai hangja összeke-

Ajánlott olvasmány: *Jókai Mór emlékezete*. Szerk.: Margócsy István. Osiris Kiadó, 2022.

veredhetik a pamfletével (így könnyedén elhangozhatik róla: „Most már nem írsz, csak játszod / Siralmas színmüved, / S karzat kicsinyje, nagyja / Tetszést rivall neked. / Ki-sült, a mit nem vártunk, / Mutatja a hatás: / Rossz drámairó voltál, / De jó komédiás” – Gyulai Pál, 1869). Jókai-belelátható volt a magyar nép és nemzet őseredeti „alaptermészete” („a magyarság csak népköltészetében tudott annyi életanyagot és élménytömeget összehordani, mint Jókai Mórban. Jókai a későn érkezett magyar Homérosz, a sokáig bűvópatakként lappangó és a XIX. századba beáramló magyar ősköltészet. Ő az igazi naiv eposzunk, ő volt a természet...” – Féja Géza, 1942), de más nézetek számára Jókai regényírása ámitásként tűnik fel, hamis illúziók nem mindig jóhiszemű terjesztőjeként („azt nyújtotta közönségének, amire az a leginkább szomjazott: tehetetlenségében fényes, jövőt teremtő tetteket, kisszerű viszonyok közepette bámulatos alakokat, szűkös visszavonultságban gazdag, világformáló tevékenységet. Nem a valóságot ábrázolta, hanem a valóságról álmodott legendát” – Rónay György, 1958); gyakran egész világot s művészetét a valóságtól távolságot tartó mesévé transzponálták („egész világa álm-világ. Ezek a káprázatok, melyek egy parányi valóságból oly dúsan hajtanak, ezek az alakok, melyek a valóság mozaik-köveiből

szemnemlátta angyal vagy sárkány ábrázolatokká vannak összerakva, a leleménynek ez a kifogyhatatlan áradása, hogy az új mindig nyakára nő a réginek, szinte elfeledteti: mindez a mesével rokon...” – Voinovich Géza, 1925), mások viszont épp valóságérzékét, s történeti-kritikai állásfoglalásának „realizmusát” vélték dicsérendőnek („az *És mégis mozog a föld* című regény minden bizonnyal legtalálób, a történelmi és társadalmi valóság lényegére világító szuggesztív összefoglalása a magyar romantikát kiváltó erőknél ... Jókai többet fogott össze, organikusán, a romantika keletkezéséről regényében, mint a három tudós, Toldy Ferenc, Kemény Zsigmond, s Gyulai Pál a tanulmányokban” – Szauder József, 1961). Elhangzott róla, hogy irodalmával meghódította a világ-irodalom csúcsait is („A magyar költői szellemnek nemcsak csodálatos gazdagsága nyilatkozott meg benne, hanem hódító ereje is érvényesült” – Beöthy Zsolt, 1896), s az is, hogy regényei „igazában alig többek ifjúsági olvasmánynál” – Németh G. Béla, 1971); de igen változatosan nyilatkoztak róla az írók is. Mikszáth Kálmán fiatalkorában (nagyon gyarló) verses kiseposzban írta meg Jókai csodálatosnak tűnő életét és tündöklését („Mindenütt ott volt lelke, gondolatja, / Mely a magyar népet magyarnak nógatja. / Süketek hallgatták, mert betűit látták, / Va-

kok szavaiban őt magát csodálták. / Könyveit úr, szegény a szívébe véste, / És erőt nyert tőlük újabb szenvedésre. / Az a kis acél-toll, mely az ő fegyvere, Beh tömérdek embert hódított meg vele!” – Jókai Mór, *vagy a komáromi fiú, ki a világot hódította meg*. 1883. – Mikszáth későbbi nagy Jókai-életrajzával valószínűleg a fiatalkori botlását kívánhatta felülírni...); Krúdy Gyula ugyan „a legjobb magyar tollforgatónak” nevezi Jókait, de komoly leírás helyett inkább képekkel illusztrált mesekönyvet ír róla kislánya, Zsuzsa számára (1925); ám még a huszadik század végén is olvashattunk oly írói vallomást, amely Jókainak prófétikus vonásait vélte kiemelendőnek s továbbvándóknak („a próféták hangja mindig harsányabb, emeltebb valamivel, mint azoké, akik hallgatják. Korunkat látta-jósolta meg, döbbenetes realitással. Számára csak egy kissé kell módosítanunk Jenőy Kálmán sírfeliratát. Volt. Van. Lesz” – Szabó Magda, 1975); továbbá bizonyára közkeletűnek is tekinthető az a vélekedés, amely szelíden, rokonszenvesen, megbocsátóan tekinti Jókainak egész figuráját gyermeki csodának: „a kis vatta-ember, decemberünk piros Mikulása: Jókai-bácsi” (Juhász Ferenc: *József Attila sírja*, 1963). S ma is felbukkan az a nem új keletű ideológiai jellegű megítélés, amely Jókainak a magyar irodalomban betöltött központi szerepét illetően tulajdon-

képpen minden értéket megvon tőle: „meghamisítja a magyar nemzet múltja után a jelenét is ... s ezzel hozzájárul a nemzet önértékelési csődjéhez, amelynek egyenes következménye az ország végső bukása” (Háy János, 2019).

*

Jókai recepciója már életében is különlegesnek volt tekinthető, s szélsőségek között mozgott – ami elsősorban azzal függött össze, hogy az az írói jelenség és jelenlét, amelyet ő hosszúra nyúlt pályája során produkált, a maga korában (is) újságnak minősült, s oly sok újszerű problémát vetett fel, mind az írói szerepnek, mind az irodalom funkcionálásának szempontjából, hogy szinte elkerülhetetlen volt a pozitív és negatív megítélések feltornyosulása. Jókai több mint ötven éven át nem egyszerűen írt, azaz műveket termelt és adott ki, hanem rendkívül sokoldalú (s akkoriban nagyon modernnek számító) módon befolyásolta is az irodalmiságnak működését: *minden* műfajban sokat alkotott: regényeket, elbeszéléseket írt tömegével, drámáival folyamatosan jelen volt a magyar színházi életben, több folyóiratot szerkesztett (az ötvenes években indított *Vasárnapi Újság*, amelynek javarészét nemcsak szerkesztette, hanem ő maga írta is, nagyon gyorsan olyan közönségsikerre tett szert, hogy előfizetőinek száma

kétszer magasabb volt az összes többi irodalmi jellegű folyóiraténál), az ötvenes évek vége felé, *Üstökös* címmel társasági (de politikailag is érdekelt), igen sikeres élcslapot adott ki (melynek terjedtségét mutatja, hogy – az emlékezések szerint – még Széchenyi István is élvezettel olvasta döblingi távollétében, s Kakas Márton verseit még szavalta is!); később politikai napilap, *A Hon*, kiadásába is belefogott, amelynek közvéleménybefolyásoló hatása igazán nem mondható csekélynek, sem politikai állásfoglalásainak, vezércikkeinek, sem irodalmi-tárca-rovatának rendszeres működését illetően; folyamatosan részt vett, s meglehetősen éles hangütéssel, az irodalmi-kritikai vitákban, s rendre vállalta az akkoriban hivatalosnak számító uralkodó ízlésnek vagy elvárás-rendszernek éles kritikáját is; alighanem így értelmezhető az a gesztusa is, hogy akadémiai székfoglaló előadását, kihívó módon, *A magyar néphumorról* tartotta meg – szinte provokálva az akadémikus irodalomszemlélet „komoly” elvárásait (ezért is nevezhette őt Tompa Mihály, halála előtti búcsúlevelében így: „te magyar humor halhatatlan teremtője!” – 1868).

Másrésről azt is figyelembe kell vennünk, hogy Jókai, irodalmi tevékenysége mellett, a Bach-korszak elnyomó szigorának elmúltával, a politikai életnek is kitüntetett szereplője lett és maradt: 1861-től kezd-

ve negyven éven át képviselő volt, folyamatosan részt vett a politikai vitákban és választási harcokban (másfél évtizedig radikális ellenzékiként, aki a kiegyezési, koronázási ünnepeken nem is kívánt részt venni, később megbízható kormánypártiként, a miniszterelnök Tisza Kálmán kártyapartnereként), s a század végére olyan politikai tekintélyre is szert tett, hogy megnyilvánulásai ideológiai értelemben igen komoly befolyásoló erővel bírtak; véleményei nemcsak a parlamenten belüli felszólalások révén, hanem a tömegsajtó segítségével is nagyon széles körök számára voltak elérhetőek – akár javalló, akár éles kritikákat híván ki magukra. S Jókai oly mértékben és súllyal vett részt az ország (a nemzet) közéletében, amilyenre sem előtte, sem utána magyar írónak nem volt lehetősége (képessége sem): nemcsak itthon volt hatalmas befolyása (a király a főrendi ház tagjává kreálta, s többször magánemberként is fogadta ő is, a királynő is; a trónörökös Rudolf főherceg őt kérte fel *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* c. hatalmas könyvsorozat magyar változatának főszerkesztőjéül), de nemzetközi hírneve azt is lehetővé tette, hogy a hírhedten elzárkózó német birodalmi kancellárral, Bismarckkal csinálhasson (saját lapja, *A Hon* számára) interjút; számos társaságnak és intézménynek volt elnöke

vagy vezetőségi tagja (az ő elnöklése alatt alakult meg a „hivatalos” Kisfaludy-Társaság ellenzékeként a Petőfi-Társaság 1876-ban); a legnagyobb szabású ünnepegeknek ő volt a vezérszónoka (a Petőfi-szobor avatásán ő mondta a díszbeszédet – még a király is megdicsérte érte; a Nemzeti Színház jubileumát az ő darabjaival ünnepelték meg; Petőfi halálának 50 éves évfordulóján az ő művét szavalta el a felesége, a színésznő Nagy Bella; s végül a Nemzeti Múzeum előtt ő beszélhetett Kossuth Lajos temetésén is a parlament nevében). Ismertsége és elismertsége hihetetlen csúcspontokért el: ötvenéves írói jubileumát elképzelhetetlen nagyságú országos ünneplés kísérte (műveinek százkötetes kiadása mintegy a nemzet ajándéka volt felfogható), az 1900-as párizsi világkiállításon személyét és műveit széleskörű hódolat fogadta; s hogy alakja mekkora szerepet töltött be a korabeli nemzeti mitológia képkörében, szépen illusztrálja, hogy Munkácsy Mihály, mikor 1893-ban a parlament számára megfesti hatalmas *Honfoglalás* c. képét, az egyik vezérnek arcképét, mindenki számára felismerhető módon, Jókairól kölcsönzi (e gesztusnak mintegy továbbéléseként lehet megemlíteni, hogy Jókai sugalmazta leánya férje, Feszty Árpád számára a nagy ötletet: fesse meg a millenniumra körképben *A magyarok bejövételét*).

E nagyszabású politikusi és közéleti szereplés során Jókainak egyrészt folyamatosan dicsőítésben és hódolatban volt része, mind az intézmények, mind a közönség, mind egyes magánemberek részéről, másrészt azonban folyamatosan ki volt téve nemegyszer igen durva támadásoknak is – hiszen a király- és kormánypárti szerepvállalás a korabeli politikai ellenzék számára nem egyszerűen ellenszenvesként tűnt fel, hanem a függetlenségi eszme (és ebbe beleértve: a hajdani 1848-as forradalmi szerepvállalás) elárulásának is. Ha az az ünneprontó felkiáltás, amely a Jókait ünneplő parlamenti ülésen a régi politikai ellenfél, Madarász József szájából hangzott el, miszerint Jókai „a haza ellen vétkes” személy lenne, páratlan maradt is, a Jókait bíráló véleményeknek száma igen magas volt: mikor Jókai 1892-ben megírta a „magyar” királyhimnuszt (mintegy a *Gott erhalte...* párhuzamaként vagy ellendarabjaként), s azt Erkel Ferenc zenéjével nagy apparátussal elő is adták, komoly sajtópolémia támadt a gesztus elfogadhatóságát illetően; a fiatal, Jókaihoz pedig igen lojális Mikszáth is nehezményezi, hogy Jókai elfogadta a Szent István-rend kitüntetését („hogy Jókai most elfogadta a keresztet, az sem azt bizonyítja, hogy nem úgy beszél, a mint cselekszik, hanem csak azt, hogy nem tudja, hanem csak azt, hogy nem tudja, mit beszél” – 1878), Reviczky Gyula

viszont az ifjú, nyilván ellenzéki irodalom nevében, már egyértelműen és radikálisan elutasítja s nagyon keményen kifogásolja Jókainak lojális magatartását („Szegény magyar fakó poéta! / Szerencséd, hogy nem él Petőfi; / Gyülölte a szemforgatókat, / Nem bírt ő, mint te, dörgölődni; / S te, akit a magyar poéták / Között elsőnek mondanak, / Ősz hajjal talpat nyalni jársz el – / Petőfi, jó, hogy halva vagy! // Szegény magyar fakó poéta! / Szerencséd, hogy meghalt Arany, / A velszi bárd örökre hallgat, / Jó, hogy lángajka zárva van. / Te vén gyerek, te kegyeső, te, / Fakó költő, nem velszi bárd, / Egy kézszerítés kell neked csak, / S kiáltod: éljen Eduárd!” – *Fakó poéta*, 1883); a sor még sokáig folytatható lenne.

De mindezen közéleti jelenlét mellett az is hangsúlyozandó, hogy Jókai – a korban szintén úttörő módon – arra is felhasználta a tömegesedő sajtó lehetőségeit, hogy magánéletének sok-sok mozzanatát a nyilvánosság elé teregesse: személyes figurája, házassága a korszak legünnepeltebb színésznőjével, életrajzi emlékei, barátságai, utazásai, játékszenvedélye, gyűjtőszenvedélye, kertészkedése mind belekerültek a korszak diskurzusába; fényképei rengeteg példányban terjedtek – a század végére alighanem ő lett a magyar közélet leglátványosabban propagált celebje. Ráadásul nem kevés olyan művet is írt, amelynek fikció-

jába belevegyítette saját életrajzának elemeit is, elbizonytalanítván a fikció és az önéletírás közti határokat, életrajzi emlékeit pedig gyakran regényes fantáziajátékokkal dúsította fel: ezzel játszik el a *Politikai divatok* esetében, ahol még romantikus kitalációként működik a hírhedtté vált „komáromi menlevél” története, de rövidesen mindezt már hiteles életrajzi tényként taglalja, minek következtében e legenda több mint száz évig mint történelmi tény rögzült; s tanulságos eset az is, hogy *A tengerszemű hölgy* című, én-elbeszélőt alkalmazó regényt még Gyulai Pál is közvetlenül önéletrajzként olvasta és hibáztatta. A nyilvánosság előtt megképződő mitikus nagyságrendű Jókai-képben aztán nemigen lehetett elkülöníteni a személyt, az író, a politikust – e figura bármely részletének érintése magával vonta a többi részlet mozgósítását is; nyilván ennek volt köszönhető, hogy Jókai második házasságának botránya nemcsak magán- és családi erkölcsi megütközést keltett (persze igencsak rosszhiszeműen), hanem hátrányosan hatott Jókai tevékenységének más területeire, így pl. kései írásainak kritikai fogadtatására is.

*

Jókai szépirodalmi műveinek recepciója az első két évtizedben, azaz a negyvenes-ötvenes években egyenletesen elismerő volt: elragadó

próza-stílusa, amely először próbálta meg közelíteni az elbeszélésbeni nyelvhasználatot a mindennapi nyelvhasználathoz, amely először használta a nyelvi eszközöket az ábrázolt figurák jellemének elkülönítéséhez, messzemenően felülmúlta mind a nagytekintélyű elődöknek (Kemény Zsigmondnak, Jósika Miklósnak, Eötvös Józsefnek) még erősen retorikus előadásmódját, mind pedig a kortársaknak sokszor még gyakorlatlan romantikus vagy népies kísérleteit, könnyed és elegáns cselekményvezetése és jellemábrázolása, szinte korlátlanak tűnő fantáziája, amely megengedte neki, hogy szélsőségesen romantikus rémjelenetek mellett könnyed, hagyományosan ismert anekdotákat is szerepeltessen, vagy pedig vegyítse a különböző irodalmi modalitásokat (regényeinek egymást követő fejezetei általában mindig más-más hangon beszélnek; hol patetikus, hol szentimentális, hol humoros jelenetekkel találkozunk, általános, az egész regényre jellemzőnek tekinthető hanghordozásnak híján!), kiváló humora nagyon hamar nagy (anyagi és erkölcsi) sikert hozott. Ő lett az ország legolvasottabb írója – innen származik az a máig élő irodalomtörténeti hagyomány, miszerint ő tanította volna meg a magyar közönséget olvasni; ami egyrészt úgy fogalmazódott meg, mintha az ő irodalma tartotta volna a Bach-kor-

szakban a nemzet olvasó részében a lelket; másrészt pedig úgy, hogy az ő olvasmányos könyvei mozdították elő a kultúra ápolására hajlandó rétegekben a „nemzeti áldozat vagy adózás” kategóriájával szemben az olvasás élvezetét. Emiatt ez évtizedekben a kritikák elismerő hangnemébe nemigen vegyült kárhoytatás, legfeljebb némi „túlzásoknak” elítélése – e hozzáállás legszebb dokumentuma Arany Jánosnak értő bírálata a *Szegény gazdagokról*.

A következő évtizedekben azonban, amint a viszonylag szabadabb politikai légkörben kiépülhettek és működhettek az irodalom koordináló intézményei is, elsősorban a Gyulai Pál köré szerveződő akadémiai, egyetemi és kritikai életben, Jókai szakmai recepciója egyre határozottabban váltott át az élesebb bírálatra: Gyulai Pál több nagy terjedelmű tanulmányban bírálta s ítélte el Jókai írói teljesítményét, legfőbb kifogásként azt hozván fel, hogy Jókai a közönség körében elérhető nagyobb népszerűség érdekében lemond a mélyebb problémafelvetésekről, nagyon sokszor nem is írói, hanem újságírói fogásokkal él, s ábrázolási technikájában oly hiteltelen gesztusokat enged meg magának, amelyek ugyan lehetnek látványosak, de amelyek nem méltóak a „magas irodalom” igényeihez („keveset gondol a műveltebb közönség véleményével, a kevésbé értelmes

tömeg tapsait hajhássza s nem egyszer összetéveszti a múzsák oltárát az industrialismuséval”; „a valóság iránt kevés érzéke van, a költészet lényegét nem annyira a valóság eszményítésében keresi, mint inkább meghamisításában vagy túlzásában egész a képtelenségig” – 1869). Gyulai Pál legfontosabb, s utóbb számtalanszor megismételt érve a szereplők lélektani „hitelességét”, s cselekedeteiknek „híhetőségét” kérdőjelezte meg, s olyan (mára már nagyon avultnak, egyszerre mindennapinak s egyszerre pozitivistának tekinthető) lélektani realizmust kért számon Jókai regényein, amilyent Jókai bizonyára nem is igen igényelt volna; másrészt azonban ma már az is belátható, hogy eme „lélektani realizmus” a korszak magyar irodalmában más írók esetében sem volt megragadható, s alighanem a Gyulai által preferált Kemény Zsigmondnál sem úgy érvényesült, mint ahogy Gyulai kívánta volna. A kritikai harc Jókai és Gyulai közt évtizedekig folyt, anélkül hogy egymást bármiben meggyőzték volna: Jókai rendületlenül írta műveit, s a kritika bíráló megjegyzéseiből semmi tanulságot nem vont le (legfeljebb néhány regényének narratív „tréfáival” figurázta ki a számára elfogadhatatlan kritikusi igényeket – *A három márványfej, Egy hírhedett kalandor...*), Gyulai pedig még szépirodalmi műveibe is rendre becsempészte Jó-

kaival szembeni fenntartásait („Ha nagy, csodás és szörnyű szép kell, / A Jókai regényét nyisd fel; / Én ezt meg nem tanulhatám, / Nincs hozzá sok phantasiám” – *Romhányi*, 1870; máshol, nőknek szóló erkölcsi tanulságul: „nagy érdemed, hogy nem tanultad meg Jókai regényeiből a fantasztikus érzelmességet” – *Nők a tükör előtt*, 1863). Gyulainak e súlyos véleménye – Jókai népszerűségének ellenére – a szakmai-kritikusi diskurzusban nagyon hamar általánosan elfogadottá, sőt többé-kevésbé hivatalossá is vált, kiváltképpen az után, hogy e véleményt még erőteljesebben s analitikusabban, a lélektani realizmus követelményeit szinte a végletekig feszítve, fejtette ki Gyulai tanítványa és híve, Péterfy Jenő, kíméletlenül lesújtó tanulmányában (1881). S bár az ily ítéletekkel szemben érezhető volt távolságtartás, sőt ellenszenv is („Jókai regényei álmok, s aki, mint a mi pedáns és goromba Péterfynk a realisztikus iskola szempontjából bírálja, olyan erratumot követ el, amelyet egy kritikusnak nem szabad elkövetnie. Olyan, mintha a hattyút nyársra húznánk, s csodálkoznánk azon, hogy oly híres madár, mikor oly rossz pecsenye” – Justh Zsigmond *naplója*, 1889) – az ezután megjelent Jókai-regények fogadtatásába egyre több, elsősorban a „hitelességet” érintő fenntartás vegyült, sokszor igen erős kifejezésekben („egyenlő megvetéssel mel-

löz minden történelmi és lélektani igazságot” – Angyal Dávid, 1884). A század legvégére pedig a „modernitás” iránt érdeklődő fiatalabb irodalmár generáció általában is kétségbe vonta a Jókai-féle irodalmiságnak értékét – s bizonyos értelemben a „magyar elmaradottság” tüneteként kezelte a Jókai-sikert. Ambrus Zoltán pl., mikor súlyos szavakkal ítéli el Mikszáth regényét, a *Szent Péter esernyőjét*, Jókaira is kitér, az ugyanakkor megjelent *A két Trenk* című könyv kapcsán, már egyértelműen a századvégi európai realizmust igényli (Gogol, Tolsztoj, Hauptmann példájának nyomán), s a Jókai–Mikszáth-típusú irodalmat egyetemesen valóság-ellenesnek ítéli: „Nem találják önök különösnek, hogy a mi kitűnő íróink Trenk Frigyes változatos kalandjaival mulattatnak bennünket, vagy egy esernyő hányattatásait mesélik el pompás előadásban? Hogy azok, akik auktoritással szólhatnak akármiről, nagy előszeretettel keresik azokat a témákat, amelyek kiváltképpen a naiv lelkeket érdeklik, s óvatosan hallgatnak arról, ami a felnőtt embert szokta érdekelni? ... Mi még a Trenk Frigyeseknél és a gombostű vagy esernyő-történeteknél tartunk. Be kell érnünk a régi kanavással. ... De hát igazán nem történnék ebben az országban semmi, amiről kitűnő elbeszélőinknek érdemes volna egyetmást mondaniok? ... A ko-

molyság, a mélység nemigen populáris dolgok. A népnek nem kellene a tragédiák; a népnek anekdota kell” – (1893).

De mindez a nem kevés szakmai kritika sem ingatta meg azt a népszerűséget, amely a Jókai-jubileum és a millenniumi ünnepségek során csodálatos fényben ragyoghatott, s amelynek szinte megkoronázásaként hathatott Mikszáth Kálmán nagy terjedelmű, apologetikus életrajza, amely rögtön, három évvel Jókai halála után jelent meg, s lett hatalmas könyvsiker (*Jókai Mór élete és kora*, 1907), s amely, bár sokkal inkább tekinthető regénynek, mintsem irodalomtörténeti leírásnak, máig a Jókai-interpretációk alapvető forrásának számít.

*

A huszadik század első felére a Jókairól szóló diskurzus elvesztette aktualitását: a Jókai-féle regények elbeszélő stratégiája és retorikája kiment a divatból; azok az írók, akik a 19. század vége felé Jókai nyomán indultak (Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Krúdy Gyula, Bródy Sándor) nagyon hamar más irányba kezdtek tájékozódni, a századforduló táján induló nemzedék pedig egészen más, „modern” irodalmi irányzatoknak hódolt. Jókai megmaradt ugyan az irodalmi emlékezetben, de *emlék-*

ként; s ezért a róla folytatott diskurzus is az alapvetően nosztalgikus emlék értelmezését kísérelte meg, két – egymással érintkező – tendenciát követvén. Az *ünneplő* emlékezés (kivált a Trianon utáni időszakban) Jókaiiban a régi Magyarország apológiáját látta, s benne vélte meglátni azt a figurát és életművet, amely képes fenntartani azt a nagy nemzeti narratívát, amely a nemzeti veszteséget valamilyen módon kompenzálni képes („ha az ötvenes, hatvanas években a nemzet szívesen menekült a szomorú valóságból Jókai regényeihez: most is keserves idők járnak, melyek elől jó néha elhúzódni a képzelődés félhomályába. A múlt században ezeken az emberszerető, biztató regényeken komoly, derék, tettvágyó, munkabíró nemzedék serdült fel, reméljük, most is ilyen új nemzedéket nevelnek” – Voinovich Géza emlékbeszéde 1925-ben); a „modern” irodalom képviselői pedig benne egyre inkább az *elmúlt* és vissza nem hozható korszaknak nem nagy képviselőjét, hanem nagy mesemondóját, a korlátlan fantáziának is utat engedő „szabad”, de mégis gyermeteg szellemet látták meg s dicsérték, ha enyhe nehézteléssel is („Úgy emlegetünk, mint a nagyapát: / fehér szakáll, jóságos szem... s amint / kivetted a pipát fogad közül / s ajksucsorítva s arcod trombitások / tréfás módján dagasztva – óh öreg / gyermek! – fujtál a könnyű

levegőbe / egy pelyhet... Árkon, bokron, vízen át, / a fák fölött, a ház fölött, magassan, / símán a kék szép síma levegőben / szállt a pehely... s e pehely volt a lelkünk!” – Babits Mihály: *Jókai*, 1925; nagyon hasonlóan írt róla Szerb Antal is: „A gyermekiesség Jókai lényének alapvető vonása és műveinek legfőbb varázsa. Már külseje is, álmatag kék szeme, lány arcvonásai gyermeki tisztalelkűséget és romlatlanságot fejeznek ki. ... megkímélődött attól, hogy megismerje az »igazi« élet nyers és gonosz ízét. Valami határon mindig innen maradt” – 1934). Egyébként Jókai megítélése egyszerűen irodalomtörténeti szakmai kérdéssé változott át – hová is kell vagy lehet elhelyeznünk az elmúlt század mára már anakronisztikussá vált óriását?

Az irodalomtörténeti feladatot három jelentős irodalomtörténész kísérelte meg megoldani: Zsigmond Ferenc, Horváth János és a negyvenes évek elején aztán Sötér István. Zsigmond Ferenc olyan nagyon részletes, akadémikus monográfiát szerkesztett Jókai életművéről (1924), amelynek hatása több mint egy fél-századon keresztül érezhető volt: a végtelen terjedelmű mű-sorozatból jóformán kizárólag a regényekkel foglalkozott, s azok között is radikális válogatással élt: a fiatalkori, szélsőségesen romantikus regényeket mint zsenyéket alig vette figyelembe, s a „nagy regények” közé csak

azokat sorolta be, amelyek a magyar nemzet történetével, a – szerinte – a magyar nemzetet érdeklő erkölcsi kérdésekkel foglalkoztak (szinte irányregényként), s megalkotta azt a „nagy ciklust”, amely a továbbiakban a Jókai-értelmezésnek központi tematikájává vált. E „ciklusba” a következő regények illettek bele: *Egy magyar nábob* (1854), *Kárpáthy Zoltán* (1854), *A régi jó táblabírák* (1856) / *Az elátkozott család* (1858), *Az új földesúr* (1862), *Politikai divatok* (1862–63), *Mire megvénülünk* (1865), *Szerelem bolondjai* (1869), *A kőszívű ember fiai* (1869), *Fekete gyémántok* (1870), *És mégis mozog a föld* (1872), *Az arany ember* (1872), *A jövő század regénye* (1872–74) – s mint látható, e felsorolásba nem fértek bele sem a kalandregények, sem a török tárgyú (egyébként kiváló) regények, sem pedig a későbbi művek, amelyek mind tematikailag, mind kérdésfelvetéseiket tekintve eltértek ettől az elvárásrendtől. Zsigmond kb. húsz évre teszi azt az időszakot, amelyben szerinte Jókai kiválót és fontosat alkotott (1854–1875), s a kései műveket kizárólag csak mint hanyatlástermékeket vagy időskori eltévelyedéseket rögzíti; ez a megítélés a huszadik század végéig tulajdonképpen érvényesnek volt tekintendő. Zsigmond a maga interpretációjával mintegy kiegészíteni kívánta Gyulai Pálnak nagy teóriáját a magyar irodalom nemzeti elkötelezettségét

illetően – s kiválogatván a „nemzeti elkötelezettségű” regényeket, tulajdonképpen korrigálni akarta volna Gyulaiéknak Jókait elítélő és kizáró koncepcióját. Ám kísérlete a szakmán belül sem aratott nagy sikert: a korszak legjelentősebb irodalomtörténésze, Horváth János ugyanis olyannyira ragaszkodott mesterének, Gyulai Pálnak kirekesztő ítéletéhez (véltetőleg olyannyira nem tekintette Jókait komolyan veendő írónak), hogy hatalmas terjedelmű életművében egyáltalán nem szorított helyet Jókai számára, s mikor generális áttekintésében mégis írt róla néhány bekezdést, akkor is elsősorban távolságtartását hangsúlyozza, s a Gyulai–Kemény-féle „komoly” irodalmisággal szemben Jókainak naivságát emeli ki, aminek számára legfeljebb csak Jókai pompás elbeszélő tehetsége adhat némi mentséget („a kor és mérséklet által halálra ítélt romantikumot kedves ártatlansággal fenntartja mindazok számára, akiből azt még akkor ki nem lehetett irtani; s annyi valóságérzékkel, oly egészséges kedéllyel s oly magyaros és természetes modorban teszi ezt, hogy maguk a nagy mérsékelték sem tekinthetik őt korszerűtlennek” – 1923).

Sőtér István könyve (*Jókai*, 1941) viszont teljes mellszélességgel vállalja Jókai rehabilitációját, s benne a az elbeszélő szépirodalomnak egyik legérdekesebb és legkülönösebb

változatát ünnepli: elsősorban „modernségét” dicséri (ha kimondatlanul is, de egyértelműen a „nemzeti klasszicizmus” zárt elképzeléseivel és ítéleteivel szemben), s a klasszicizáló realizmus-elvárásokkal szemben minden mozzanatában igazolja Jókai fantáziavilágának nemcsak létjogosultságát, hanem művészi „igazságát” is („Jókai ihletének csodálatos folytonosságát az a révület biztosította, melybe valóságos önszuggesztíóval kényszerítette bele magát. Az a félálomszerű állapot, melyben regényei megszülettek, eleve lehetetlenné és feleslegessé tett minden realista módszert, eleve felmentette őt a szerkezet gondjai alól. Ami azonban nem jelenti azt, hogy ne akadnánk Jókainál olyan fejezetekre, melyek a telivér realizmussal is felvehetnék a versenyt. Az álom és révület nem szűkítette, hanem úgyszólván végtelenre tágította világát”). Sötér könyve azért különleges darabja a végtelen Jókai-irodalomnak, mert a Jókai-jelenségnek minden elemét vállalja és igazolja, s ha nem hallgatja is el csekély fenntartását némely hibákkal szemben, az életművek egészét állítja vállalhatónak („Könnyen félremagyarázható hibáival, nehezen megbocsátható erényeivel Jókai műve a legmerészebb vállalkozás s leghősibb kaland; irodalmunk valóság és költészet határait közelítette meg általa”); művéből egy olyan soha meg nem

valósult irodalomtörténeti vízió bontakozhatnék ki, amely a 19. századi magyar irodalmat Jókai szemzőgéből próbálhatná meg, valaha, megírni (nagy kár, hogy e lehetőség nem hogy nem valósult meg, de szerzője, Sötér István, a későbbiekben, marxistává képezve át önmagát, e koncepciónak egészét is, elemeit is sajnálatos revízió alá vette).

*

A huszadik század második felében a szocialista kultúrpolitika és a marxista irodalomtörténet számára Jókai megoldhatatlan problémát jelentett: se kiköpni, se lenyelni nem lehetett. A szigorúan ideologikus, osztályszempontú és osztályharcos beállítottságú megközelítés számára Jókai és életműve nem volt teljességgel elfogadható, ugyanakkor az egyik legnagyobb hatású, a nemzeti hagyományokba mélyen belegyökerezett íróról lemondani sem volt lehetséges, s valahogyan bele kellett illeszteni őt is a „haladó hagyományok” kategóriájába – ezért hol ilyen, hol olyan érveléssel próbálták meg mégis legitimálni; ám a (nagyon viszonylagos) legitimáció is mindig élt a mélyreható bírálat eszközeivel is, s így még az affirmatívabb értékelések sem nélkülözhatték a mentegetésnek magyarázkodó retorikáját. Nagyon szépen példázza ezt a dilemmát az a hatalmas dicsőség-album (*Hazádnak rendületlenül.*

A magyar nép aranykönyve. szerk.: Békés István, 1955), amely a szocializmushoz vezető történelmi út hőseit gyűjtötte össze a honfoglalástól a kommunista mozgalomig és a felszabadulásig, s amelyben természetesen helyet (ha csak másodosztályú helyet is) kellett kapjon Jókai is – ám a leírás, amit róla kapunk, nem áll egyébből, mint fanyalgó, kritikus kifogásokból, amelyeknek súlyát csak az ellensúlyozza, hogy Jókai népszerűségét és olvasottságát be lehetett illeszteni egy népművelő program keretei közé is („az olvasók milliói rég eldöntötték a vitát, amely csodálatos életművét fogyatékoságainak hangsúlyozásával kikezdte”). S hogy mennyire problematikus lehetett a szocialista kultúrpolitika számára Jókai figurája és műve, azt szépen illusztrálja *A jövő század regényének* abszurd kiadástörténete: mivel a könyv eredetileg 1872-ben jelent volt meg, s benne a magyar-oroszháború utópikus víziója (is) olvasható, a kritikai kiadás lassan már több mint tíz éve folyó sorozatában a könyvet nem merték idejében (azaz 1972-ben) kiadni, hanem csak tíz évvel később, megsértve a regénysorozat darabjainak kronologikus egymásutánját; csak kritikai (drága) kiadást engedélyeztek, a megszokott népszerű kiadás teljes mellőzésével, s a kiadás jegyzetei elé a főszerkesztőnek kellett mentetetődző, magyarázó bevezetőt írnia – nehogy valaki a

regényt, balgán, szovjetellenességgel gyanúsítsa már meg...

Az irodalomtörténészek között zajló szakmai vita lényegében ugyanazokat a kérdéseket vette persze elő, amelyeket a megelőző félszázad leírásai már érintettek (már csak azért is, mert ezek az ideologikus elemzések is jóformán mindig csak az ún. „nagyciklusba” tartozó „nemzeti irányregényeket” vizsgálták, s a többi művet alig vették figyelembe!), csak éppen politikai szempontból sokkal élesebben vetették fel őket. Ilyen kérdés volt pl. Jókainak osztálykötöttsége: vajon mennyire tudta meghaladni feudális osztálykorlátait, s mennyiben maradt meg öröklött, származási kötöttségei között. Avégett, hogy Jókait megszabadítsák a feudális maradványok alól, az ötvenes évek elején elhangzott olyan javalló vélemény is, miszerint „Jókait nem polgárosodó nemesnek, hanem polgárnak kell tekintenünk” (Hegedűs Géza), ám ez azért mégis erőteljes visszautasításra talált, mivel, úgymond „Jókai a kétségtelen életrajzi adat szerint nemesi származású, noha magatartása azé a nemesé, aki már elszakadt a feudális termeléstől” (Kardos Pál), s végül abban a konklúzióban egyeztek ki, miszerint „Jókai eszmei tisztánlátása mutatkozik meg abban, hogy a reformkorszak harcát a nemzeti kultúráért és a földbirtok kapitalizálódásáért munkásságának központjába állította, s hogy a dol-

gozó népnek és a nemességnek szabadságharc alatti szövetsége alapján népies anekdotikus formához jutott el” (Nagy Miklós); s így Jókait mégis sikerült, nemességének mentető elismerése mellett, a haladó népi mozgalmakhoz is közel hoznia. Érdekes párhuzam, hogy ugyanez az „osztályvita” a második világháború előtt a népi írók körében is felvetődött: míg Németh László Jókainak mint „hígmagyaroknak” épp nemesi nosztalgiáit kárhoztatta, s azt vetette szemére, hogy dzsentri-jellegű viselkedésével elősegítette az asszimiláns magyar irodalom felhígulását, s ezért egész tevékenységét „vidám, dzsentris és tündéri önbolondításnak és becsábításnak” tekintette (1939), addig Féja Géza épp Jókaiiban látta a népi magyarság legeredetibb képviselőjét, aki ebből az ősi „alapanyagból” olyan világot teremtett, amely igazi népi magyar mitológia megteremtésére is képes lenne vagy lett volna (1942).

Jókai megítélésének kulcsmozzanata természetesen a romantika és realizmus szembeállítása volt. A marxista teória, amely minden „igazi” művészet alapelveként a realista világlátást és a realista ábrázolást tárgyalta, Jókaiiban nagyon nehezen találta meg, de rendkívül intenzíven kereste a realista mozzanatokot. Jókai elfogadtatásának segítségére volt, hogy a szovjet esztétika, amely persze erőteljesen elítélte

a romantika egészét, az ún. „forradalmi romantikával” szemben engedékeny volt – ahol a romantikus gesztusok beilleszthető voltak a társadalmi haladás egyetemességébe, ott mentséget kaptak. Jókainál ezt a mentséget 1848-as szereplése, Petőfi barátsága, s a nemzeti függetlenség igénylése biztosította – s ezek az ideológiai összetevők, ha nem is nyertek rendszeres történeti bizonyítást, szinte automatikusan garantálták az író „haladó” voltát (még az ideológiai eltévelyedések iránt könyörtelen Pándi Pál is így fogalmaz: „A magyar romantika azonban másodvirágzásnak indul a század második felében: a leverett szabadságharc és forradalom romjain Jókai romantikája a nemzeti öntudat új épületét húzta fel” – 1971). De Jókai művészetének egészét is meg kellett próbálni kimenteni a romantika kárhoztatandó kategóriái közül, s ezért rendkívül sok elemző kísérlet fogalmazódott meg arra nézvést, hogy bizonyítsák: Jókai valójában mégis helyesen látta korának és a magyar történelemnek problémáit (vagy legalább a problémák egy részét), csak időnkénti túlzásai, amelyeket fantáziája korlátatlanságának nevében engedett meg magának, gyengítik e helyes társadalomtükörzésnek igazságát (pl. Szauder József tudományosan is elfogadhatónak tartja Jókai regényének társadalomrajzát: „Az *És mégis mozog a föld* című regény minden

bizonyval legtalálób, a történelmi és társadalmi valóság lényegére világitó szuggesztív összefoglalása a magyar romantikát kiváltó erőknek ... Jókai többet fogott össze, organikusán, a romantika keletkezéséről regényében, mint a három tudós, Toldy Ferenc, Kemény Zsigmond, s Gyulai Pál a tanulmányokban” – 1961), de ily, hasonló kísérletnek tekinthető Sötér István tanulmánya is a *Rab Rábyról* – 1956, vagy Deme László leírása az *És mégis mozog a földről* – 1954, Kiss Ferenc elemzése *Az új földesúrról* – 1959 stb.).

Ám Jókai nem-realista világlátásának egészét folyamatosan nagyon éles, nagyon sokszor ellenséges bírálat érte – s alighanem e bíráló hangvétel tekintendő a marxista Jókai-recepció fő szolamának: nemegyszer egész életművét mint illuzionizmust, áltatást kívánták leleplezni, amely a 19. század második felének Magyarországáról velejéig hamis képet alkotott, s ezzel ideológiailag súlyos károkat okozott a magyar társadalom öntudatában, s akadályozta a haladó eszméknek és világnézeteknek kibontakozását („Jókai egyéniségébe sok puhaság vegyült, írói pályája szépségét nem egy megalkuvás csúfította el ... Jókai meséjének színes ködében minden probléma elsimult... Jókai romantikájához hozzátartozott egy áltató, kóros hazugság is... Jókai eszményi alakjaiban hazug illúzió tükröződött, a nemesség történelmi

vezető szerepébe vetett reakciós téveszme” – Király István, 1960; „ő lett a magyar közönség Közép-Európát illető nemzeti és társadalmi illuzionizmusának, ábrándhiedelmeinek egyik fő kimunkálója és megerősítője ... dajkálja osztálya, nemzete később oly károsá lett önmítoszat, takargatva önismeretének hiányát, liberalizmusának üres szóliberalizmussá válását” – Németh G. Béla, 1971; „Jókai »álomképe« éppen az az önvészélyes illuzionizmus, amelyből csak a legszerencsésebb fordulatok riaszthatnak rá egy népet a valóságos tennivalókra, és vajmi ritkán... Jókainál mind az illuzionizmus, mind a 'végzetkonceptió', legyen az utóbbi akár 'külpolitikai' végzetkonceptió, jórészt persze megalkotóinak szándéka ellenére, a legalkalmasabb ideológiai vehikulum volt nemzeti karakterbetegségek elterjesztésére és állandósítására” – Lukács György véleménye Fehér Ferenc interpretálásában, 1968). Ez az általános kárhoytatás különös módon a Jókai iránt elkötelezett irodalomtörténészek tanulmányaiba is beférkőzött (vagy kényszerült beköltözni?): még Sötér István is, aki pedig a háború előtt nagyszabású apologetikus Jókai-esszét írt, a hatvanas években már javarészt kifogásokkal teljes leírásokat ad Jókai pályájáról, s fejlődését tévútnak állítja be („az 1848 utáni helyzettel, a nemzeti tragédiával, a vereséggel lehetett egy-

fajta kritikai módon szembenézni, ahogyan Kemény Zsigmond tette, s lehetett oly módon is, hogy Jókai álomképet alkotott a nemzet jobbik énjéről” – 1963), s maga Nagy Miklós, aki pedig egész életét Jókai kutatásának szentelte, s elindította a Jókai kritikai kiadást, sem tudja elhallgatni a Jókai világnézetével szembeni súlyos kifogásokat („az alélt magyarság joggal szomjazta az önbizalmat és derülátást, de bizonyos, hogy Jókai optimizmusába könnyelműség is vegyült. Eltúlozta nemzeti erényeinket, gyarlóságainkat szóra is alig méltatta; nem nézte bíráló szemmel a birtokos nemességet. Önvizsgálat terén Gyulai és Vajda sokkalta többet nyújtott nála, Madách tette buzdító pátosza mélyebb forrásokból fakadt” – 1965).

S bár az nem tagadható, hogy e világnézet-központú irodalomszemlélet Jókai esetében nem kevés tanulságos történeti s társadalomtörténeti elemzést is eredményezett (miközben a regények *elemzését* persze leszűkítette a politikai kérdések, a keletkezési körülmények során felmutatható ideológiai és aktuálpolitikai mozzanatoknak magyarázatára), az alapvető kérdéseket nem tisztázta: sem a romantika, sem a realizmus kategóriája nem nyert egyértelműen elfogadható és elfogadott meghatározást, s Jókai művészetének, poétikájának specialitásaira sem derült fény.

*

A huszadik század vége felé, az ideológiai kontroll enyhülése, majd megszűnése révén a Jókai-kutatás is megújulhatott, s igen sok eddig elhanyagolt téma-mozzanatot vehetett fel: az irodalom nagy nemzeti narratívájának egészét is felülvizsgálat alá vették (több oldalról is), de erőteljesen kibővült a vizsgált Jókai-korpusz terjedelme is, s végre tüzetes elemzések készültek a kései regények kapcsán is (elsősorban az újvidéki Bori Imre, majd Fried István tollából). Igen sok tanulmány született a mindaddig mellékterméknek tekintett elbeszélések és kisregények terén is, s teoretikus igazolás is érte a sokáig kárhozott anekdotikus elbeszélésmódot; megtörtént az addigi Jókai-recepciónak a kultusz szempontjából nézett látványos és radikális revíziója (Szilasi László művében); s Jókai narratív stratégiája és jellemábrázolása is új megvilágítást nyert a legújabb, posztmodern elméletek sugallatára (pl. Eisemann György s Bényei Péter tanulmányaiban). Az irodalom mediális meghatározottságát vizsgáló kutatások az újságírás és a tárcaregény műfaji hatásait mutatták ki Jókai regényformájában (Szajbély Mihály, Hansági Ágnes); a Jókai-regények tipológiáját illetően pedig határozott javaslat született a *román* műfajkategóriájának aktuali-

zálására (Nyilasy Balázs). A kutatás sokoldalúságát és sokféleségét mutatja, hogy egész könyvsorozat jelent már meg a legújabb tanulmányok gyűjteményeként (Hansági Ágnes és Hermann Zoltán szerkesztésében), amelyek mind azt mutatják, hogy ha lehántjuk az ideológiai-politikai előfeltevéseket, akkor Jókai életműve kapcsán rendre olyan új és új összefüggésekre bukkanhatunk, melyek nemcsak a speciális Jókai-kutatást bővíthetik, hanem az egész 19. századi irodalomra vetett irodalomtörténeti és poétikai pillantást is módosíthatják.

E nagyszabású irodalomtudományos megújulás mellett azonban azt tapasztalhatjuk, hogy a szélesebb közönség körében Jókai népszerűsége nagyon nagy mértékben visszaesett – akkor is, ha a Jókai-regényekből készült filmeket a nemzeti ünnepeken évről évre újra bemutatják; a 2005-ben szervezett igen széles körű közönségrésztvétellel zajlott *Nagy könyv* versengésben már nem egy Jókai-regény, hanem az *Egri csillagok* lett az első helyezett: *Az arany ember* csak ötödik lett, de az első százba is csak két másik Jókai-regény került be (*A kőszívű ember fiai* a 14-ik, az *Egy magyar nábob* pedig a 72-ik helyre szorult). Jókainak olvasottsága radikálisan csökkent: egy felmérés azt tanúsítja, hogy míg 1964-ben ő vezette az olvasottsági listát, az összes olvasmány 16,4%-ával, 1985-ben

már csak második lett (2,6%), s bár 2000-ben is még ő a negyedik helyezett, de olvasottsága már csak 1,9%; s iskolai népszerűsége oly alacsony szintre esett, hogy jónéhány jeles irodalomtanár már akár a tananyagból való kihagyását sem helytelenítené („Jókait azért nem tanítom, mert szerintem nem elég jó”); „a mai gyerek számára Jókai már szinte olvashatatlan – ki lehetne hagyni a kötelező olvasmányok közül”). S jelenléte a születő szépirodalomban is csak csekély mértékű. Bár Háy Jánosnak vagy Darvasi Lászlónak az ezredvégen keletkezett regényei kapcsán a kritikákban felmerült a Jókai-hagyomány követése, igen sok jelentős mai író vallotta be, hogy vagy egyáltalán nem, vagy csak kötelezőként olvasta Jókait (Háy János regényének fűlszövegén olvasható Jókai-idézet is a mai szerző koholmánya!); s akad olyan írói megítélés is, amely szerint Jókainak társadalom-, ember-, nőszemlélete oly archaikus és patriarchális, hogy ma már tulajdonképpen inkább károsan hat; más írói véleményben pedig még keményebb, nyegle elítélést is találunk: „De ki képes ezeket a hosszadalmas locsogásokat a mai felgyorsult korban befogadni? Munkái arra serkentenek, hogy a napi loholás, örökös cselekvés helyett inkább álldogáljunk, üldögéljünk és unalmas eszmefuttatásokat olvassunk”. S habár e súlyos ítéletek éles vitát

provokáltak, a velük szemben álló vélemények sem elsősorban Jókai műveinek elemzését vagy olvasását, hanem – a régi hagyományhoz ragaszkodva – a Jókai-jelenségnek és a Jókai-mítosznak eszmei fontosságát hangsúlyozták. Kritikátlan pozitív elfogadással pedig csak akkor találkozunk, ha Jókainak nyelvéről esik szó – de még e téren is tapasztalható némi fenntartás: hiszen *csak* a nyelvhasználatot, s ezen belül is csak a szóhasználatot éri a dicséret („Több éve már, hogy régi noteszekből, cetliből felgyűlt a fiókomban egy csokorra való kijegyzés Jókai szövegeiből, kifejezéseiből ... A struktúrák, kompozíciók megöregedhetnek, de az igaziból lehámló, lepergő törmelékből sok év múltán is kitetszik a nemesség. A Nagy Folyó elsodorja a büszke testet, jószerivel az marad meg, mint a tovább görgetett nemes rögéből, amit az aranymosó kiszitál a homokból. Megejtően szerves törmelékek ezek...” – Mészöly Miklós: *Jókai magyar szótárából*, 1995). S bár az természetesen örvendetes, hogy a Magyar Írószövetség 2017-ben

Jókai Mór születésnapjára helyezte a Magyar Széppróza Napja ünnepét, sajnos az sem hallgatható el, hogy mindez, a magyar írótsadalom megosztottsága (s Jókai recepciójának aktuális megingása) miatt, egyáltalán nem találkozott széleskörű egyetértéssel, s emiatt az ünneplés rituáléja sem tudott még kialakulni.

De a Jókai-kultusz, ha csak elemeiben is, mégis él tovább: a magyar csillagászok által legutóbb (2003) felfedezett kisbolygót róla nevezték el (90370 *Jókaimór*); a lepel, amely ravatalát borította, s amelyet nagy írók, újságírók temetésénél rendre újra elővettek (pl. Falk Miksa, Mikszáth Kálmán Ady Endre Krúdy Gyula, Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád, Osvát Ernő búcsúztatásakor), még 2017-ben is használatba vétetett (Bodor Pál temetésén); s jelenleg Budapest főváros is a *Jókai-téren*, Jókai jegyében reméli megvalósíthatónak *az irodalom terét*.

Bízunk benne, hogy a közelgő 200 éves születésnap ünneplése hozzájárul majd Jókai népszerűségének újra feltámasztásához.

Kattintson a [www.es.hu-ra!](http://www.es.hu-ra)

Hetente aktuális közéleti írások

- publicisztika
- interjú
- könyvkritika
- műbíráló
- próza
- vers
- grafika
- glossza
- feuilleton
- visszhang

PLUSZ az elmúlt 25 év
teljes archívuma

ÉLET ÉS ●
IRODALOM

Fizessen elő tartalmainkra
vagy rendelje meg az újságot!

www.es.hu/elfizetes